

УДК: 329.7(477.54:=162.1)“192/193”

*Ольга НІКОЛАЄНКО***ПОЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КУЛЬТУРНИЙ РУХ
НА ХАРКІВЩИНІ В 1920–1930-х РОКАХ**

Історія поляків Харківщини привертає увагу багатьох дослідників. Серед них як вітчизняні історики й краєзнавці, так і польські науковці¹. У періодичному науковому збірнику “Польський альманах”, що виходить у Харкові, висвітлені різні аспекти життя польських мешканців регіону: їх участь у громадському житті, внесок у наукову та культурно-мистецьку спадщину². Поляки почали оселятися в Харкові ще з початку XIX ст., коли в місті з’явився університет, а з другої його половини, із часу перетворення міста на великий промисловий і культурний центр, їх кількість все більше зростала. Разом з усіма мешканцями регіону вони несли тягар випробувань XX ст. Для багатьох із них Харків став другою батьківщиною, і тому сьогодні історією польського населення Слобожанщини цікавляться науковці, Польське консульство міста, любителі.

Мета статті – розглянути національно-культурне життя поляків Харкова в 1920–1930-х роках, його основні етапи й особливості. В основі дослідження – документи Державного архіву Харківської області (ДАХО), на підставі яких можна проаналізувати, як розвивалися польські національні інституції в місті, хто і як сприяв збереженню рідної культури, як політика радянської влади завдала нищівного удару харківській полонії.

Початок Першої світової війни спричинив значний приплив біженців та евакуйованих із Привіслінської губернії – місця бойових дій. У 1917 р. на початку 1920-х років польське населення разом з іншими жителями міста переживало революційні потрясіння, жахи війни, розрухи, постійні зміни режимів.

За переписом 1924 р. у Харківській губернії налічувалося 6 190 поляків³. 17 грудня 1926 р. був проведений всесоюзний перепис, який показав зменшення кількості польського населення Харківської губернії до 4 479 осіб⁴. Отже, його питома вага з 1920 р., коли вона становила 2,73 % від всього населення, до 1926 р.,

¹ Kijas A. Polacy na uniwersytecie Charkowskim. 1805–1917 / A. Kijas. – Poznań, 2005. – 258 s.; Madzik M. Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921 / M. Madzik, M. Kozłowski, K. Latawiec, D. Tarasiuk. – Lublin, 2012. – 213 s.

² Польський альманах. – Харків, 2002–2014. – Вип. 1–6.

³ Єременко Т. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX ст. / Т. Єременко. – Київ, 1994. – С. 9.

⁴ Місто Харків та інші міста й селища міського типу Харківської округи. Матеріали всесоюзного перепису населення 17.XII.1926 р. – Харків, 1928. – С. 118–119.

коли аналогічний показник складав 1,33 %, зменшилася на 48,7 %, що пояснює процес повернення на Батьківщину, реєвакація, цієї частини населення.

У кінці грудня 1919 р., після встановлення влади більшовиків у місті, при Харківському губернському Партиїному комітеті було створено Польське губернське бюро (Польгуббюро), яке очолив Сергій Канарський (1890–1937). Перед Польбюро стояло декілька завдань, які виконували інформаційно-партиїний, культурно-просвітницький, військовий і видавничий відділи. Головна мета першого з них – точний перелік польських партиїних сил, другого – влаштування мітингів, концертів, вистав, відкриття клубу та реалізація його культурних завдань. Військовий відділ займався обліком кадрів, які б могли брати участь у військових діях, а видавничий – друком брошур, листівок, прокламацій тощо⁵.

На початок березня 1920 р., незважаючи на активну роботу бюро – проведення лекцій, мітингів, роз'яснювальних бесід, – його кількість налічувала лише 8 членів, 25 готувалися до вступу. Розуміння необхідності розширення своєї діяльності змусило бюро видати наказ про реєстрацію всіх поляків-комуністів. Тоді ж виникла ідея об'єднати польську людність у клубі, яку підтримали на колегії польської секції Губернського відділу народної освіти 30 березня 1920 р.⁶ Робітничий клуб ім. Л. Варинського, польського марксиста, під керівництвом О. Славінського розпочав діяльність у квітні 1920 р. До 1922 р. кількість членів клубу налічувала 150 осіб, які відвідували лекції, хоровий і драматичний гуртки⁷.

Разом із робітничим був відкритий і клуб ім. Веселовського, що об'єднав польську молодь Харкова, але від початку діяв більш активно: працювали економічний, музичний, художній, гімнастичний гуртки, на добровільних засадах функціонувала бібліотека⁸.

Очілницею клубу стала Леокадія Стржельчик, яка походила з харківської польської родини, мала педагогічну освіту і присвятила себе освітній справі. Із прибуттям на Харківщину польських біженців під час Першої світової війни вона в 1916 р., а їй на той час було 16 років, очолила дитячий притулок Громадського комітету, потім – дошкільну секцію Губернського відділу освіти, пізніше – викладала в польській школі⁹. Найпопулярнішими секціями у клубі були драматична, хорова та лекційна.

У 1921 р. при Центральному комітеті Комуністичної партії (більшовиків) України (ЦК КП(б)У) створено Польське бюро, яке функціонувало до 1931 р. У 1922 р. визначено мету цієї організації – “проникнення партиїного впливу в товщу польського трудового населення”. Очолював Польське бюро Б. Скарбек (Б. Шацький)¹⁰. Болеслав Скарбек-Шацький (1888–1934) провадив партиїну роботу серед польського населення декілька років. Його соціалістичні переконання

⁵ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 292. – Арк. 17 зв.

⁶ ДАХО. – Ф. Р – 820. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 6, 9.

⁷ ДАХО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 725. – Арк. 21.

⁸ ДАХО. – Ф. Р – 820. – Оп. 1. – Спр. 157. – Арк. 164.

⁹ Там само. – Спр. 534. – Арк. 2.

¹⁰ Єременко Т. Польська національна меншина... – С. 12.

виявилися ще в 1908 р., коли він став членом Польської партії соціалістичної (ППС) і навчався на курсах цієї партії у Кракові. Пізніше вів революційну роботу, навчаючись у Київському політехнічному університеті. А з 1917 р., вступивши до Російської комуністичної партії (більшовиків) (РКП (б)), очолював культурно-освітній відділ губернського комісаріату в польських справах¹¹. На Харківщині Б. Скарбек брав участь у боротьбі із впливом Католицької Церкви.

На обліку Польської секції Харківського губернського комітету перебувало 105 комуністів-поляків, які проводили роботу на підприємствах міста. Польська секція регулярно їх збирала на партійні збори, гуртки, контролювала діяльність робітничого клубу та всіх його підрозділів¹². У 1925 р. її чисельність збільшилася до 347 осіб, але діяльність вимагала бажати кращого: при ній не було своєї школи політичної грамоти, а це – провідне завдання організації, активність членів на зборах – незначна. Водночас продовжував роботу робітничий клуб, працювала бібліотека¹³.

Отже, починаючи з 1919 р., коли в Харкові була встановлена радянська влада, а на території України йшли бойові дії, більшовики прагнули залучити на свій бік поляків. Але, як показала практика, організації, створені з метою комуністичного виховання, не користувалися популярністю. Більшість польського населення згуртовували клуби, які проводили культурно-масову роботу, а їх діяльність давала змогу зберігати національні традиції, мову.

У квітні 1923 р. на XII З'їзді РКП(б) сформовано основні положення політики коренізації, яка практично втілювалася у двох аспектах: українізації та забезпеченні реалізації прав національних меншин. Поряд із Центральною комісією у справах національних меншин при Всеукраїнському центральному виконавчому комітеті (ВУЦВК), метою якої було встановлення безпосереднього зв'язку між урядом України та національними меншинами, положення від 29 квітня 1924 р. започатковувало її місцеві органи – комісії або бюро, до компетенції яких входило сприяти культурно-освітньому розвитку етнічних меншин, засновувати школи, які б навчали дітей рідною мовою¹⁴.

У 1920-ті роки національно-культурна робота повинна була провадитися через низку державних закладів, якими стали радянські школи, де навчання велось польською мовою. У них викладали польську, українську, російську мови, історію Польщі. У Харкові на той час таких шкіл залишилося лише дві, що було пов'язано з від'їздом польського населення на батьківщину. У резолюції бюро окружного партійного комітету зазначалось завдання виховної роботи у школі: "...розробити питання про охоплення дітей національних меншостей, що навчаються в загальних школах, виховною роботою, враховуючи побутовий устрій

¹¹ Горбуров К. Болеслав Скарбек-Шацький (1888–1934): маловідома біографія лідера "польської комуністичної роботи" в УРСР / К. Горбуров // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2012. – № 1. – С. 181–207.

¹² ДАХО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 725. – Арк. 21.

¹³ Там само. – Спр. 1247. – Арк. 3.

¹⁴ Якубова Л. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20–30-ті рр.): коренізація і денационалізація / Л. Якубова // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 38.

цього населення – боротьба з релігійними обрядами, традиціями”¹⁵. Отже, школа повинна була стати надійним інструментом у боротьбі з Церквою. Школи постійно стикалися з низкою проблем: бракувало вчителів, підручників, приміщень. Звернення до державних структур по допомогу не давали очікуваних результатів.

Як показують дослідження, такі випадки були непоодинокими. У багатьох школах національних меншин гостро стояла проблема педагогічних кадрів, оскільки основним критерієм відбору на ці посади був класовий підхід¹⁶. Кадрова політика в харківській школі № 100 (польській) стала тому яскравим прикладом, коли на зміну директорці О. Ганцваль, яка викладала російську мову, призначено поляка Л. Тжесецького, який на той час не мав вищої освіти¹⁷.

Підтримка національної освіти та культури, в її більшовицькому варіанті, відбувалася паралельно з утисками Католицької Церкви та її представників. Харківський костел, що довгий час був не тільки центром зібрань поляків, але й осередком духовної культури, ініціатором благодійництва, зазнав переслідувань. Так у 1926 р. був заарештований та засланий до Соловків о. Вікентій Ільгін¹⁸.

Разом зі сприянням культурно-освітньому розвитку Комісія у справах національних меншин мала контролювати діяльність всіх підвідомчих їй організацій, втілюючи політику партії в життя. Так у резолюції по доповіді “Про обслідування польського клубу в напрямку національних взаємовідносин” відзначалося, що “основним завданням Польського робітничого клубу є перш за все втягнення в клуб трудящих поляків та виховання їх в комуністичному дусі польською мовою”¹⁹.

Так політика коренізації, з одного боку, сприяла розвитку різних національних установ, а з іншого – надавала цим установам яскравого партійного забарвлення, боролася з тими, хто не “вписувався” у пролетарську культуру, що зводило нанівець роботу з долучення польської меншини до національно-культурного життя.

Наприкінці 1920-х років польські клуби об’єдналися у Польський робітничий клуб, який очолив Адам Ягодзинський. Він народився в 1874 р., брав участь у революційних подіях в Москві, під час військових дій служив у Червоній армії. Після закінчення курсів Комуністичного університету ім. Свердлова в Москві працював, в основному, на Поділлі на посадах завідувача Польбюро²⁰.

Перевірки, котрі проводили партійні органи з метою виявлення недоліків, доводили, що за тодішніх умов їхню діяльність можна було “покрасити” тільки виданням наказів і постанов, оскільки клуб не отримував по декілька місяців

¹⁵ ДАХО. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 165.

¹⁶ Гуцало Л. Національні меншини України в політиці коренізації 20–30-х рр. XX ст. / Л. Гуцало // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України: зб. статей. – Київ, 2006. – Вип. 29. – С. 119.

¹⁷ Ніколаєнко О. Освітня діяльність харківської полонії / О. Ніколаєнко // Формування історичної пам’яті: Польща і Україна: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 12 травня 2007 р.). – Харків, 2008. – С. 340–349.

¹⁸ Шуйський І. Таємниця віри. Життєпис отця Вікентія Ільгіна / І. Шуйський // Там само. – С. 296–305.

¹⁹ ДАХО. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 145.

²⁰ ДАХО. – Ф. 99. – Оп. 1. – Спр. 288. – Арк. 6.

асигнувань на роботу, розташовувався далеко від кварталів, де мешкали робітники тощо²¹. Єдиним активним осередком залишався драматичний гурток молоді, якому партійні чиновники ставили у провину “неорганізованість”.

На листопадовому пленумі 1933 р. у резолюції про “Підсумки й найближчі завдання проведення національної політики на Україні” зазначалося, що “послаблення більшовицької пильності партійних організацій у роботі серед трудящих національних меншостей, особливо серед польської та німецької людності, призвело до засмічення колгоспів, шкіл, клубів, інститутів та інше, польськими та німецькими фашистськими елементами”, що відкрило нову трагічну сторінку в історії польського населення України²². Із 1933 р. в Україні розпочинається широка кампанія з пошуку “фактів засміченості антирадянськими елементами”, “контрреволюціонерів”, “диверсантів”²³.

Ці постанови знаменували новий етап у національно-культурній політиці країни. Значні соціально-економічні трансформації, спричинені індустріалізацією, впровадження сталінської командно-адміністративної системи управління призвели не тільки до поступового згорання культурної політики серед національних меншин, цькування та переслідування активістів національного руху, але й до переходу до прямих репресій та фізичного винищення представників національних груп²⁴.

Перевірки з метою виявлення “шкідників”, “шпигунів”, “контрреволюціонерів” стосувалися шкіл і різних національних організацій. Перевірили, звичайно, і Польський клуб. Звіт, представлений директором, дає уявлення про його діяльність. Штат товариства складався з 14 осіб, з яких 5 належали до обслуговувального персоналу, інші – виконували організаційні функції: кіномеханік, бібліотекар, керівники драматичного і стрілецького гуртків, піаніст тощо.

У 1934 р. до клубу входило 318 осіб. Працювало декілька гуртків, серед яких спортивний, військовий, крою та шиття, драматичний. Про останній треба сказати окремо. Заснований театр мав назву “Темафор” – театр малих форм. До його складу входили аматори, які розпочали т. зв. темафорівський рух.

Харків тоді був одним із центрів драматичного мистецтва завдяки діяльності Л. Курбаса та театру “Березіль”, який він заснував. У будинку Польського клубу працював темафор “Веселий пролетар”, очолюваний Я. Бортником. Він став взірцем того, як труп, яка не мала основного репертуару і була приреченою на

²¹ ДАХО. – Ф. П-15. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 97.

²² Національні меншини в Україні в XX ст. Політико-правовий аспект. – Київ, 2000. – С. 147.

²³ Рубльов О. Шкіц до історії загибелі української “полонії”. 1930-ті рр. / О. Рубльов // Історіографічні дослідження в Україні. – Київ, 2003. – Вип. 13. – Ч. 1: Україна–Польща: історія і сучасність: зб. наук. праць і спогадів пам’яті П. М. Калениченка (1923–1983). – С. 284.

²⁴ Кальян С. Реалізації більшовицької національної політики в УРСР (1920–1939) / С. Кальян // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України: зб. статей. – Київ, 1999. – Вип. 6. – С. 458.

працю в умовах клубних сцен, стала одним із найкращих професійних театральних колективів²⁵.

Основним репертуаром польського “Темафору”, як і інших національних чи заводських театрів, були сцени-мініатюри, естрадні, співочі, танцювальні номери, оперети, сатирично-комічні чи ліричні етюди, водевілі тощо²⁶. Театр виїжджав із виставами на підприємства Харкова й області. Його танцюристи займали призові місця на обласних олімпіадах. Щомісяця театр давав 5-7 постанов і концертів, не враховуючи вечорів у Польському клубі.

Дослідники театрального мистецтва вбачають у розвитку театрів малих форм наслідування курбасівських ідей: природності сценічного існування, імпровізації, колективності творчості²⁷. Однак не можна оминати й того факту щодо революції, про що пишуть дослідниці Ю. Полякова, Г. Ботунова, що в Харкові існувала ціла плеяда театрів-мініатюр, які залюбки сприймала харківська публіка²⁸. Серед них була й аматорська трупа Польського дому.

Існування польського аматорського театру та його діяльність у місті свідчать про прагнення поляків мати осередок національно-культурного життя. А “засміченість” бібліотеки книгами “польських буржуазних письменників” доводить, що партійність не була головною ознакою літературних уподобань читачів.

Після перевірки клубу розпочалися “чистки” і новий етап “активізації” партійної роботи. Провідними завданнями організації стали: налагодження зв’язків із підприємствами, де працювали поляки, проведення агітаційної роботи з метою вступу їх до клубу, організація лекцій, концертів. Головою клубу в 1934 р. став Ян Одинецький (1904–1937). До наявних форм діяльності додалися ще введення гуртка політичної грамоти, організація гуртка вивчення польського революційного руху, встановлення зв’язків із місцевими партійними осередками²⁹.

У серпні 1934 р. на засіданні бюро міського комітету слухалася справа “Про роботу Польського клубу”, в постанові якої зазначалося, що “клуб є очищеним від класово-чужих та ворожих елементів”, що, по суті, означало відсторонення від діяльності в організації активістів³⁰.

У середині 1930-х років радянське керівництво продовжувало пошуки “шкідників” різних націй. У 1935 р. ЦК КП(б)У прийняв постанови “Про польський

²⁵ Ботунова Г. Харківський театр “Веселий пролетар” (1927–1931 рр.): уроки історії / Г. Ботунова // Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого. – Київ, 2010. – Вип. 6. – С. 65–90.

²⁶ Галонська О. Темафорівський рух як складова частина мистецького життя Харківщини / О. Галонська // Вісник Харківської державної академії дизайну та мистецтва. Архітектура і мистецтво. – 2009. – № 9. – С. 13–21.

²⁷ Там само. – С. 20.

²⁸ Полякова Ю. Театри мініатюр в Харькове: репертуари, жанри, исполнители / Ю. Полякова // Universitates. – 2008. – № 4. – С. 68–86.

²⁹ ДАХО. – Ф. 99. – Оп. 1. – Спр. 288. – Арк. 3.

³⁰ Там само. – Спр. 161. – Арк. 117–119.

сектор при газетному технікумі в Харкові”, “Про польській сектор при Харківському Педінституті”, на підставі яких ці навчальні заклади закрили³¹.

У 1937 р. маховик репресій набув нечуваного розмаху³². 11 серпня в закритому листі до наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова було наказано з 20 серпня “розпочати широку операцію, направлену до повної ліквідації місцевих організацій ПВО (Польської військової організації)”, яку потрібно було закінчити у тримісячний термін³³.

У серпні 1937 р. у Харкові почалися арешти, які заторкнули польських робітників заводів, викладачів польської школи. Друга хвиля репресій прокотилася у вересні–жовтні того ж року і стосувалася, в основному поляків та польських євреїв, які обіймали незначні посади на підприємствах. Майже всіх заарештованих звинувачено у шпигунстві та передачі даних, викладачів польської школи і членів Польського клубу – у проведенні націоналістичної пропаганди³⁴. Внаслідок “операції по розгрому Польської військової організації” загинуло 28 ні в чому невинних осіб – членів Польського клубу, викладачів польської школи, службовців підприємств польської національності. Доля цих людей була невідомою для їхніх рідних і близьких. Лише в 1957 р. справу переглянуто, а засуджених реабілітовано, але обставини їхньої загибелі залишалися “під замком” ще довгий час.

Отже, польське населення Харківщини мало значний досвід підтримки й розвитку національної культури, закладений інтелігенцією міста ще наприкінці XIX – на початку XX ст. Із 1920-х років, із впровадженням політики коренізації, в Харкові була сформована мережа закладів, відповідальних за впровадження більшовицької політики у середовищі національних меншин. Однак польська громадськість підтримувала ініціативи, пов’язані зі сталими традиціями аматорського театру чи влаштуванням бібліотеки, на противагу лекціям з історії революційного руху чи гуртків політичної грамоти.

Пошук “шпигунів” і “контрреволюціонерів” серед поляків розпочався ще на початку 1930-х років, коли після перевірок національно-культурних закладів здійснювались “чистки”. А в 1937 р. проти поляків у Харкові було сфабриковано справу “ПОВ”, в результаті якої загинуло 28 осіб. Вона поклала край національно-культурному життю харківської колонії. Лише з падінням тоталітарного режиму і здобуттям незалежності України поляки міста одержали змогу створювати національно-культурні об’єднання, влаштовувати наукові та культурно-мистецькі заходи, співпрацювати із громадськістю батьківщини.

³¹ Національні меншини в Україні в XX ст. ... – С. 148.

³² Справа “Польської Організації військової” в Україні 1920–1938 / [упоряд. С. Конкін, Р. Подкур, О. Рубльов]. – Київ, 2011. – С. 46–49, 207–209.

³³ Шаповал Ю. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – Київ, 1997. – С. 348.

³⁴ Ніколаєнко О. Польські громадські організації Харкова і політика радянської влади по відношенню до них в 20–30-ті рр. XX ст. / О. Ніколаєнко // Харків і Польща: люди і події: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 24 листопада 2005 р.). – Харків, 2006. – С. 37–48.